

DİLÇİLİK

AMEA Filologiya və sənətsünashlıq, 2026, № 1
Səhifə: 128-133
<https://doi.org/10.59849/2663-4368.2026.1.128>

ISSN 2663-4368
E-ISSN 2709-2699

I Türkoloji Bakı Qurultayı və orfoqrafiya məsələsi

Mahirə Hüseynova

Filologiya elmləri doktoru, professor
ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru
E-mail: huseynova.mahira@yandex.ru
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-5135-1666>

Xülasə. 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay, türk dillərinin fonetik və orfoqrafik məsələlərini elmi müstəvidə müzakirə edən əhəmiyyətli hadisə olmuşdur. Martın 1-də keçirilmiş ikinci iclas, “Orfoqrafiya məsələsi üzrə müzakirələr” adı ilə tarixə düşmüş və türk-tatar dillərinin tədqiqatçıları Ömərov, Manatov, Alparov, Əliyev və Yumanqulov tərəfindən çıxışlar edilmişdir. Qurultay iştirakçıları ərəb əlifbasının türk dillərinin fonetik sisteminə uyğun gəlmədiyini, sözlərin yazılışında və tələffüzündə çətinlik yaratdığını vurğulamışlar. Qazax dilçisi Ömərov fonetik prinsipin üstünlüklərini təhlil etmiş, etimoloji prinsipin isə tələffüzü çətinləşdirdiyini qeyd etmişdir. O, fonetik yazının türk dillərinin təbii inkişafını asanlaşdırdığını və müxtəlif şəkilçi və söz dəyişmələrinin öyrənilməsinin zəruri olduğunu bildirmişdir.

Uzmanov, Orfoqrafiya məsələsinin əlifba ilə əlaqəsini diqqətə çatdırmış, Baytursunun qazax dilində ərəb əlifbasının yaratdığı çətinliklər və alternativ həll yollarını şərh etmişdir. Məruzələrdə tatar və qazax dillərində durğu işarələrinin istifadəsi və ahəng qanununun tətbiqi kimi konkret məsələlər də müzakirə olunmuşdur. Qurultayda çıxış edən Şerba, İbrahimov və Jirkov isə orfoqrafiyanın milli-mədəni məsələ olduğunu vurğulamış, fonetik prinsiplərin tətbiqi ilə dilin sadələşdirilməsi və inkişafının təmin edilə biləcəyini göstərmişlər. İbrahimov müxtəlif türk ləhcələrindəki fonetik və morfoloji ümumi cəhətləri əsas götürərək, əyalətçilik və yerli xüsusiyyətlərin yazıda yaratdığı uyğunsuzluqlara diqqət çəkmişdir.

İclasın sonunda Qurultay komissiyası yaradılmış və orfoqrafiya məsələlərinin həlli üçün qərarlar qəbul edilmişdir. F.Ağazadənin təklif etdiyi prinsiplərə əsasən, bütün türk sözləri vahid qaydada yazılmalı, ərəb mənşəli sözlər türk dilinin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılmalı və latın əlifbasına keçid fonetik yazının tələblərinə cavab verməlidir. Fonetik orfoqrafiyanın tətbiqi nəticəsində türk dillərində yazı sisteminin standartlaşması təmin ediləcək, əyalətçilik və qarışıqlıq aradan qaldırılacaqdır.

Məqalədə göstərilir ki, I Türkoloji Qurultayın qəbul etdiyi prinsiplər yalnız tarixi əhəmiyyət daşıyır, həm də müasir türk dillərinin orfoqrafik islahatları və standartlaşdırılması üçün aktualdır. Qurultay materialları fonetik yazının türk dillərinin inkişafında, elmi tədqiqatlarda və dilin normativ əsaslarının yaradılmasında hələ də əsas mənbə kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, 1926-cı il I Türkoloji Qurultayın orfoqrafiya müzakirələri, latın əlifbasının tətbiqi və fonetik prinsipin üstünlüyü türk dillərinin yazı sistemində dönüş nöqtəsi kimi tarixə düşmüşdür.

Açar sözlər: Birinci Türkoloji Qurultay, orfoqrafiya məsələsi, fonetik yazı prinsipi, ərəb əlifbası, latın əlifbası

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 06.05.2026; qəbul edilib – 20.05.2026

The First Turkological Congress in Baku and the issue of orthography

Mahira Huseynova

Abstract. The First Turkological Congress, held in Baku in 1926, was a significant event that examined the phonetic and orthographic issues of Turkic languages in a scientific framework. The second session, held on March 1 and titled “Discussions on Orthography,” featured speeches by researchers such as Ömerov, Mana-

tov, Alparov, Aliyev, and Yumanqulov, who emphasized that the Arabic script did not fit the phonetic system of Turkic languages and created difficulties in both spelling and pronunciation. Kazakh representative Ömerov analyzed the advantages of the phonetic principle, noting that the etymological principle complicated pronunciation. He argued that phonetic writing facilitated the natural development of Turkic languages and that studying various affixes and word changes was necessary.

Uzmanov highlighted the connection between orthography and the alphabet, referencing Baytursun's explanations of the difficulties caused by the Arabic script in Kazakh and proposing alternative solutions. The discussions also covered the use of punctuation and the application of vowel harmony in Tatar and Kazakh. Speakers such as Sherba, Ibrahimov, and Jirkov stressed that orthography was a national and cultural issue, showing that applying phonetic principles could simplify the language and promote its development. Ibrahimov noted the common phonetic and morphological features across different Turkic dialects and pointed out inconsistencies caused by regional variations in writing.

At the end of the session, a Congress commission was established, and resolutions were adopted. According to the principles proposed by F. Aghazade, all Turkic words should be written according to a unified rule, Arabic-origin words must conform to the phonetic rules of Turkic languages, and the adoption of the Latin alphabet must satisfy the requirements of phonetic writing. The application of phonetic orthography would standardize the writing system, eliminate regional discrepancies, and facilitate language development.

The study demonstrates that the principles adopted at the First Turkological Congress are not only of historical significance but also remain relevant for modern reforms and standardization of Turkic languages. The Congress materials continue to serve as a key source for the development of phonetic writing, scientific research, and establishing normative foundations. Consequently, the orthography discussions, the transition to the Latin alphabet, and the application of the phonetic principle at the 1926 Congress represent a turning point in the writing systems of Turkic languages.

Keywords: *First Turkological Congress, orthography issues, phonetic writing principle, Arabic alphabet, Latin alphabet*

Article history: received – 06.05.2026; accepted – 20.05.2026

Giriş / Introduction

1926-cı ilin mart ayının 1-də I Türkoloji Qurultayın 2 iclası keçirilmiş, görünür, günortadan sonra keçirildiyinə görə tarixə də bu cür düşmüş, sıra ilə 7-ci iclas hesab olunur. Qorxmazovun sədrliyi ilə keçirilən bu iclas “Orfoqrafiya məsələsi üzrə müzakirələr” adı ilə tarixə düşmüş və burada türk-tatar dillərinin tədqiqatçılarından Ömerov, Manatov, Alparov, Əliyev, Yumanqulov çıxış etdilər. Stenoqramdan tərcümədə ilk çıxışçılardan Ömerovun nitqi iki səhifə, Şamil Uzmanovun nitqi isə 7 səhifə həcmindədir. Stenoqramın “Məruzəçilərin yekun sözləri” hissəsində L.İ. Şerbanın və Q.İbrahimovun çıxışlarının ümumi həcmi iki səhifədir. Jirkovun çıxışı yarım səhifədir və müəyyən əlavə məlumatların verilməsi üçün Ağazadə, Əliyev, Samoyloviç ilə çıxış etmişlər.

Müzakirələrdə qardaş qazax xalqını Ömerov təmsil edirdi və öz çıxışında Şerbanın təklif etdiyi fonetik prinsipin üzərində geniş dayandı, etimoloji prinsipin müsbət və mənfi tərəflərin-

dən də danışdı: “fonetik qanunlar, morfolojiya, rus müjikinin dilinin qanunu öz təbii gedişi ilə dəyişir, inkişaf edir, ədəbi dil isə inkişaf edə bilmir, çünki ədəbi dil etimoloji yazı qaydaları həddüddarından kənara çıxa bilmir. Mən etimoloji yazı qaydalarının üstünlükləri və ya çatışmazlıqlarından danışmaq istəmirəm, amma tatar və digər türk dillərinin bizim dilimiz kimi inkişaf edə bilməməsi, güman ki, onlarda yazının bizdən əvvəl meydana çıxması ilə izah edilir” [Nərimanoğlu: 2006, s.165-166]. Qazax dilində müəyyən sözlərin yazılış və tələffüz şəkillərindən bir neçə nümunə gətirən çıxışçı öz doğma dilində çətinlik törədən yazı qaydalarından da danışdı və sonda qeyd etdi ki, “fonetik yazı üçün cürbəcür şəkilçi, söz birləşməsi və söz dəyişmələrini öyrənmək zəruridir” (1, s.166).

Qazax xalqının nümayəndəsinin ardınca türk dilində Neyzim və Feyzi çıxış etdilər və onlar da həm L.İ.Şerbanın, həm də Ömerovun fikirlərinə özlərinin münasibətini bildirdilər.

Orfoqrafiya məsələsini əlifba problemi ilə vəhdətdə öyrənməyə səsləyən Uzmanov öz çıxışını qazax dilçisi A.B.Baytursunun məruzəsi əsasında qurdu və dedi ki, *“orfoqrafiya məsələsinin asanlaşması və ya mürəkkəbləşməsinin əlifbanın mükəmməlliyindən asılı olmasından danışan yoldaş Baytursunun söylədikləri bunu parlaq şəkildə sübut edir”* [Nərimanoğlu: 2006, s.166-167].

Uzmanov bunun ardınca Baytursundan si-tatlar verir, ərəb əlifbasındakı hərflərin yazılışının qazax dilinin xeyli sayda sözlərinin orfoqrafiyasını çətinləşdirməsindən danışdı və asanlaşdırma üçün alternativlər də təklif etdi. Çıxışında qazax və tatar dillərində durğu işarələrinin işlədilməsi cəhətlərinə yönələn tədqiqatçı qohum dillərdə ahəng qanununun spesifikasiyasından bəhs etdi və göstərdi ki, *“mən bilirəm ki, tatar dilində həтта tam sinharmoniya yoxdur. Tatar dilində vətəndaşlıq hüququ alan, amma ahəng qanununa tabe olmayan sözlər də vardır. Məsələn, “iştirak, kitab, qalımcan, İbrahim” – bunlarda ahəng qanununa heç cür riayət mümkün deyil. Dilimizə yeni mədəniyyət və texnika ilə əlaqədar daxil olan sözlər də çoxdur – “kino, kiloqram, kinometr, hidro. Siz bunu heç cür tələffüz edə bilməyəcəksiniz – “kiloqram” alınacaq. Bir yoldaş kəndin təmiz dilinə qayıtmağın zəruriliyindən danışdı. Biz artıq kəndə tərəf geri dönə bilmərik. Bizim şüarımız “irəli, səhərə doğru” şüarı olmalıdır. Yoldaş İbrahimov Qurultaydan ərəb əlifbasına yeni işarələr verməsini xahiş edir və Qurultayın da onlara verəcəyini güman edirdi, lakin bunlar heç də vergüllər olmayacaq və yeni latın əlifbasının qəbulu ilə orfoqrafiyanın bütün məsələləri köklü şəkildə həll olunacaq”* [Nərimanoğlu: 2006, s.167].

Martın 1-də keçirilən iki iclasda rus türko-loqu Şerbanın və Q.İbrahimovun məruzələri ətrafında qızgın mübahisələrlə müşaiyə olunan, polemik müstəvidə çıxışlar oldu. L.İ.Şerba, Q.İbrahimov, Jirkov iclasın sonunda yekun nitqlərini söylədilər. Şerbanın məruzəsi mahiyyət etibarilə həddən artıq mücərrəd olduğuna görə, burada yalnız orfoqrafiya prinsiplərindən danışıldığı halda, mövcud, konkret məsələlərə toxunulmadı və o, söyləmədiyi bəzi problemləri açıqlamağa başladı: *“...Mən bəzi şəxslərdən eşitdim ki, Qurultayı birinci növbədə məşğul edən məsələdə - əlifba məsələsində bu və ya di-*

gər tərəfə müəyyən qədər meyilli olmağım haqqında söhbətlər gedir. Bu məsələ ilə bağlı də-mək istərdim ki, mətbuatda da qeyd etdiyim ki-mi, özümü bu məsələ ilə bağlı tamamilə səlahiyyət-siz sayıram, çünki bu məsələ milli məsələdir, mədəni-siyasi mülahizələr əsasında həll edilir və burada mənlilik bir iş yoxdur. Odur ki, bir əc-nəbi kimi, mənə, bu məsələyə qarışmağa heç bir hüququm yoxdur. Əgər öhdəmə orfoqrafiya-ya dair məruzə götürmüşəmsə də, bu məruzə yalnız bütün dünyada mövcud olan prinsipləri əhatə edir” [Nərimanoğlu: 2006, s.168].

L.İ.Şerba iki səhifəlik yekun sözündə ərəb-cədən, yunancadan türk və o cümlədən dünya dillərinə daxil olmuş sözlərin orfoqrafiyasından bəhs etdi, professor Jirkovun məruzəsinə də to-xundu, orfoqrafiya probleminin milli-mədəni məsələ olduğunu, orfoqrafiyada tarixi prinsipin ən azından tələffüzü çətinləşdirməsindən və mürəkkəbləşdirməsindən söhbət açdı, ingilis di-lindən gətirdiyi nümunələrlə öz fikrinin inkar edilməzliyini sübuta yetirdi və sonda orfoqrafik prinsiplərlə bağlı Yakovlevin fikrini dəstəklədi-yini bildirdi və söylədi ki, *“...Müxtəlif hallarda, müxtəlif yerlərdə və s.İ.ə. bəzən etimoloji prin-sip ideal olan fonetik prinsipin köməyinə gəl-məlidir, amma başqa mümkün olanları da unut-maq olmaz”* [Nərimanoğlu: 2006, s.169].

Türk dilindəki məruzəsinin bəziləri üçün anlaşılıqlı olmamasını nəzərə alan Q.İbrahimov çətinliklə səhər iclasındakı məruzəsinə rus dilin-də danışmaq məcburiyyətində qalır və konkret məqamları çözləyir. Habitov öz çıxışında İbra-himovun başqırd dilinin dialektləri ilə bağlı söylədiklərini tənqid atəşinə tutmuşdur. Ümu-milikdə, I Türkoloji Qurultayın bütün material-larını toplu şəkildə Habitovun redaktə etməsinə baxmayaraq, başqırd türkcəsində İbrahimovun söylədiyi zərflərin kateqoriyalaşması problemi ilə bağlı fikirləri onun diqqətindən yayınmış və bu da haqlı olaraq məruzəçinin narazılığına sə-bəb olmuşdur. İbrahimovun məruzəsinin bəzi tezislərini tənqid edənlərdən biri də Mantov idi və o, məruzəçini Türkiyə və Azərbaycanda orfoqrafiyanın islahat hərəkəti barədə çox qeyri-dəqiq və qısa məlumat verməkdə təqsirləndirdi. Əslində isə İbrahimovun orfoqrafiya məsələsi üçün təklif etdiyi cəhətlər ümumtürk dillərinin fonetik sisteminə söykənirdi, bu təfərrüatlarla bağlı F.Ağazadənin kitabında geniş məlumatlar

əksini tapmışdır və İbrahimov məsləhət bildi ki, Mantov həmin mənbəyə diqqətlə nəzər yetirsin. Məruzəçi Mantova üzünü tutaraq: *“Yoldaş, siz məni düzgün başa düşməmişiniz, mən dedim ki, bizim ayrı-ayrı türk ləhcələrimizdə - özbək, başqırd və s. fonetika və morfologiyada əsas ümumi cəhətlər var. Bu, əsas kimi götürülməlidir, bundan əlavə, mən dedim ki, əyalətçiliyə yol verməmək lazımdır, əyalətçilik isə mövcuddur – fonetik, morfoloji və orfoqrafik əyalətçilik”* [Nərimanoğlu: 2006, s.170].

İbrahimov onun məruzəsinin yekununda çıxış edən Rəhimi və Çobanzadənin də söylədiklərindən bəhs etdi və onun haqqında söylənilən tənqidləri obyektiv və tutarlı xarakterizə etməyə çalışdı. Orfoqrafiyada qazandıqları uğurlara görə, türkmənlərin özbək, qazax, azərbaycanlılardan irəli getdiyini vurğulayan İbrahimov prof. B.Çobanzadənin yaxşı filoloq və türk dillərinin qədim və müasir dövrlərinə yaxşı bələd olmasından danışmış və türkcələrin hamısında əyalətçilik xüsusiyyətinin mövcud olmasının müəyyən cəhətlərini saf-çürük etmiş və öz obyektiv mövqeyini müdafiə edərək, türk dillərinin öz orfoqrafik qaydalarının prinsiplərindən, yəni ona həm yüngüllük, həm də qənaəti tətbiq etməyin müsbət nəticə verəcəyini şərh etdi. Orfoqrafiya problemi ilə Jirkovun iclasda çıxışı cəmi 5 dəqiqə çəkir və o, xüsusi olaraq deyir ki, *“Bizim Qurultayda təkcə orfoqrafiya məsələsi həll və müzakirə edilməyəcək, əlifba, zahiri qrafika və yazı sistemi məsələləri də eyni dərəcədə ciddi şəkildə qoyulacaq. Bu iki məruzə geniş müzakirələrlə müşayiət olunacaq. Bunlar çox önəmli məsələlərdir. Hazırda isə orfoqrafiya məsələsi birinci idi, odur ki, sonrakı məruzələr və məsələlərə aid olanların bir çoxu indidən deyilir”* [Nərimanoğlu: 2006, s.171].

Jirkov dilin istər fonetik, leksik, morfoloji, istərsə də digər yönlərinin tədqiqi üçün türkologiyada metodların olmamasından şikayətləndi və avropalıları türklərə nümunə göstərdi, Qurultayda türk xalqlarının nümayəndələrinin az təmsil olunduqlarını da bildirdi və sonda qeyd etdi ki, siz özünüz öz dilinizi öyrənməyə başlasanız avropalılardan da yaxşı dilinizi tədqiq edib öyrənərsiniz.

Qurultayın orfoqrafiya məsələsinin müzakirəsinə həsr edilmiş ikinci iclasının sonunda bu məsələ ilə bağlı qətnamə hazırlanması üçün

Şerba, Jirkov, B.İbrahimov, Rəhimli, Ağazadə, Baytursun, Əliyev, Çobanzadə, Habitov, Gəldiyev, prof.Yakovlev, Əyyubovdan ibarət komissiya yaradılması təklif olunur və onu yığmaq Əliyevə həvalə edilir.

Ərəb əlifbasının uzun əsrlər boyu türk dilinin orfoqrafik sisteminə vurduğu ziyanlı cəhətlər qurultayda, demək olar ki, əksəriyyət iştirakçıların həmrəy fikirləri kimi səsləndirildi və F.Ağazadənin orfoqrafiya qaydalarının tərtibi üçün təklif etdiyi müddəalar qəbul edildi ki, onlar bugün də öz aktuallığını qorumalıdır: *“Türk dilində bütün sözlər, o cümlədən, ərəb dilindən alınmış sözlər vahid bir qaydada, heç bir istisna olmadan yazılmışdır; 2) mədəni dillərdə qəbul edilmiş bütün prinsiplərdən türk-Azərbaycan dili üçün ən əlverişli prinsipdir; 3) bugündən bütün ərəb sözləri ərəb dili fonetikasına və orfoqrafiyasına xas olan xüsusiyyətlərini itirir və türk dilinin fonetik tələblərinə tabe olur; 4) türk-tatar dünyasında mövcud olan əlifbalar içərisində Azərbaycanda qəbul edilmiş yeni latın əlifbası istisnasız olaraq fonetik yazının bütün tələblərinə cavab verir; 5) fonetik orfoqrafiyanı yaratmaq üçün bütün şərtlər eyni zamanda F.Ağazadənin məruzəsində əksini tapmışdır; 6) türk dilinə keçməyə başlamış Avropa sözlərinin türk dilinin fonetik qanunlarına tam şəkildə uyğunlaşdırılması; 7) fonetik orfoqrafiyanın yaranması məqsədi ilə türk-tatar vilayətləri üçün qrup halında lüğətlər tərtib edilməsi zəruridir”* [Babayev: 1998, s.28-29].

Bu parametrlərdən yanaşdıqda XI əsrdə M.Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsəri fonetik prinsip və təsviri metodla yazılmışdır və bu da əsas verir deyək ki, Jirkovun yuxarıda söylədiyi: “metodlarımız yoxdur” – fikri tam şəkildə özünü doğrultmur. “Divan”da türk sözlərinin hamısı başdan-başa ərəb əlifbası ilə qeydə alınmış və ərəb və başqa dillərdən tarixən daxil olmuş sözlər türk ləhcələrinin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılmış şəkildədir. Kaşğari də ərəb qrafikasının çətinliklərindən dönə-dönə şikayətlənmiş və türk ləhcələrinin səs qanunlarına uyğun gəlmədiyini göstərmişdir. Divanın ərəb əlifbası ilə yazılışından sonrakı yaxın tarixlərdə tərcümə edilərkən nə qədər çətinliklərin meydana çıxmasını dönə-dönə kaşğarişünaslar da göstərmişlər. Tarixi-müqayisəli və təsviri metodların köməyi ilə bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

Müasir türkcələrin ədəbi dilləri və dialektləri üçün də səciyyəvi olan qədim “qurut” sözüne baxaq: Kaşğaridə “soğdı” feili cümlədə işlədilərək onun tərkibində “kurut” leksemi ilə çıxış etmişdir: *“O koydan kurut soğdı = O, qoyundan qurut əldə etdi”*. Burada “kurut” sözü ərəb qrafikası əsasında yazılmışdır və şübhəsiz, bütün sözlər ərəb əlifbasındakı hərflərlə ifadə olunmuşdur. Ərəb qrafikasında sait səslərin olmaması ucbatından bu sözü çinlilər və uyğurlar “kurt” fonetik tərkibində hərəkələmiş, latın hərfləri ilə səhv olaraq “kurt” şəklində də yazmışlar. Uyğurlar mətnaltında “sağdı” feili haqqında da belə bir qeyd vermişlər *“bu feil sətva ilə “sağdı” kimi yazılmışdır, biz məzdən və müzare şəklinə əsasən onu “soğdı” olaraq aldığımız”*. Uyğurlardan və çinlilərdən başqa bütün nəsilərdə “kurut”dur. Bəzi türk tədqiqatçıları da bu maddədəki “soğdı” feilini “sağdı” şəklində oxumuşlar [Kaşğari, M.: 2006, s.43] və yaxud başqa bir nümunəyə baxaq: *“kapuğ ərig adhakın kışdı=qapı adamın ayağını sıxdı, ayağı qapının ağzında qaldı”*. Bu cümlə yazma nüsxədə “kapuğ anıq adhakın kasdı” şəklindədir. Ərəbcəsinə baxaraq bəzi Kaşğarişünaslar “anıq” yerinə “ərig” yazmışdır. Bu haqda Bəsim Atalayın və Salih Mütəllibovun müvafiq qeydləri var. Öz tərcüməsində heç bir qeyd verməyən və Bəsim Atalay nəsrinə sadıq qalan Hüseyn Düzgün həmin sözü “ərig”, Alpkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə “anıq” şəklində vermişlər [Kaşğari, M.: 2006, s.40] ki, bütün bu cür oxunuşlara çətinlik törədən əsas səbəb “Divan”ın ərəb əlifbası ilə yazıya alınması olmuşdur. Məlumdur ki, “sağır nun” samiti türk dilinin ən qədim hərflərindən biridir və bu samit səs, güman ki, türk dilinin ən qədim yaranış dövrlərindən formalaşmışdır ki, biz müəyyən sözlərin orta və son hissələrində şumer-türk ortaq sözlərində də bunu görürük. M.Kaşğari “Divan”ında xeyli sayda türk sözlərinin “sağır nun” samiti ilə işlənməsi halları ilə də üzləşirik. Azərbaycan dilinə “Divan”ı tərcümə edən və ona qısa qrammatik öçerklər həsr edən R.Əskər yazır: *“Sağır nun hazırda Azərbaycan ədəbi dilində rəsmən mövcud olmasa da, tələffüzdə özünü hiss etdirir. Müasir uyğur, tatar, başqırd və digər türk dillərində isə həmin fonem səs olaraq tələffüz*

də, hərflər olaraq əlifbada xüsusi mövqeyə sahibdir” [Kaşğari, M.: 2006, s.339].

Ərəb dilində “sağır nun” hərfləri olmadığına görə “v” ilə “f” arasında tələffüz edilən və ərəb əlifbası ilə üç nöqtəli “f” şəklində yazılan hərflərdir ki, bu da müəyyən sözlərin orfoqrafiyasında xeyli çətinliklər yaratmışdır və buna görə də “Divan”ın smoska hissələrində mübahisəli fikirlər baş alıb gedir. “Divan”da “c” və “q” səsi yoxdur. Sağır nunun tərkibindəki “q” müstəqil səs deyil, “n” ilə qovuşuq səsidir. “Divan”da “q” deyil, onun qarşılığı olan “ka” səsi vardır ki, [Kaşğari, M.: 2006, s.342] bu səslərin işləndiyi sözlər də orfoqrafiyada çətinliklər törətmişdir. “Divan”dan o da anlaşıdır ki, *“Xaqaniyyə türkçəsində -di⁴ şəkilçisinin dördü də varmış. Sadəcə olaraq ərəb əlifbasındakı “var” hərfinin həm “v”, həm “o/ö”, həm “u/ü” səsini, habelə diftonqları ifadə etməsi, bunun da müəyyən diftonqluq yaratması üzündən imlada -du, -dü və (-tu, -tü) variantından vaz keçilmişdir”* [Kaşğari, M.: 2006, s.348].

Təkcə bunlar deyil, yüzlərlə belə nəzəri ədəbiyyatlardan nümunə gətirməklə ərəb əlifbasının türk yazısına gətirdiyi çətinlik və dolaşıqları sübuta yetirmiş olarıq. Belə dolaşıqlar təkcə “Divan”da deyil, ərəb əlifbası türk yazısına tətbiq edildiyi dövrlərdən son yüzilliklərə qədər davam etmişdir. Ərəb əlifbasının fəaliyyətinin dayandırılması dövrlərindən üzü bəri Azərbaycan dilinə, o cümlədən qohum türkcədən daxil olmuş sözlər həmin dillərin səs qanunlarına uyğunlaşdırılaraq yuva və əlifba üsulları ilə tərtib edilmiş ensiklopedik, izahlı və digər tipdən olan lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. 1946-cı ildən nəşrinə başlanılmış izahlı lüğətlərin növcə diapazonu genişləndirilmiş və 1991-ci ilə kimi onun müxtəlif növlərdə - tərcümə, omonim, sinonim, frazeoloji, dialektoloji, terminoloji, etimoloji, tarixi, orfoqrafiya, orfoepiya onomastik lüğətləri kiril əlifbası ilə işıq üzü görmüşdür. Və ölkəmizin müstəqillik şəraitində yaşadığı yaxın tarixi keçmişdə yenidən latın qrafikasına keçidlə əlaqədar olaraq həmin lüğətlər latın əlifbası əsasında tərtib edilərək bir qədər də təkmilləşdirilmiş variantları ilə geniş oxucu kütləsinə təqdim olunmuşdur ki, bunların hamısında alınma sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda dilimizin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır.

Nəticə / Conclusion

I Bakı Türkoloji Qurultayında orfoqrafiya məsələlərinin müzakirəsi göstərdi ki, türk dillərində yazı sisteminin inkişafı fonetik prinsiplərin tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Qurultay iştirakçıları ərəb əlifbasının türk dillərinə uyğun gəlmədiyini və fonetik uyğunsuzluqlar yaratdığını qeyd edərək, latın əlifbasına keçidin orfoqrafiya problemlərini köklü şəkildə həll edə biləcəyini vurğulamışlar. Fonetik yazı prinsipinin əsas üstünlüyü dilin təbii inkişafına mane olmaması,

yeni sözlərin tələffüz və yazılışını asanlaşdırmasıdır. Qurultay komissiyasının qəbul etdiyi prinsiplər türk dillərində vahid yazı sisteminin formalaşmasına və əyalətçiliyin qarşısının alınmasına xidmət etmişdir. Nəticə olaraq, I Türkoloji Qurultayın qərarları və tövsiyələri müasir türk dillərinin standartlaşdırılması və əlifba islahatları üçün hələ də elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat / References

1. Babayev A. (1998). *Bəkir Çobanzadənin yeni Azərbaycan əlifbası və orfoqrafiyası uğrunda mübarizəsi*.
2. *Birinci Türkoloji Qurultayın stenogram hesabatı: 26 fevral–5 mart 1926-cı il*. (1926).
3. Cəfərov N., Hüseynova M. və b. “Birinci Türkoloji Qurultayda etnoqrafiya məsələləri”. <https://edebiyyatqazeti.az/news/science/13215-birinci-turkoloji-qurultayda-etnoqrafiya-meseleleri>.
4. Eyvazov P. (2016). “Bakı Türkoloji Qurultayında Bəkir Çobanzadə türk dillərinin leksik quruluşu haqqında” / *Müasir Türkologiya: Dünən, bu gün və sabah*. Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və Təhsil.
5. Fərəh A. (2006). “Birinci Türkoloji Qurultay haqqında düşüncələr” / *Ədəbiyyat qəzeti*.
6. Hacıyev T. (2006). “Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri” / *Bakı Universiteti Xəbərləri*, №2, s. 18–26.
7. Hacıyev T. (2012). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. II hissə. Bakı: Elm.
8. Həbibbəyli İ. (2016). “Birinci Türkoloji Qurultayın dərsləri və müasir çağırışlar” / *Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar*. I hissə, s. 7–12.
9. İbrahimov E. (2017). *Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili*. Bakı: Mütərcim.
10. Kaşğari M. (2006). *Divani-lügət-it-türk*. II cild. Bakı: Ozan.
11. Məmmədova E. (2019). “Birinci Türkoloji Qurultay və dil məsələləri” / *Elmi iş: Humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal*, №10(49).
12. Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə. (tərt.). (2006). *1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayının stenogram materialları, bibliografiya və fotosənədlər*. Bakı: Çinar-Çap.
13. Tahirov İ. (2016). “I Türkoloji Qurultay və müqayisəli dilçilik məsələləri” / *Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar*. I hissə, s. 72–75.